

E z e l s o o r

Nieuwsbrief voor de Werkgroep Boekwetenschap – Universiteit Leiden

Jaargang 2, nummer 2

Maart 2000

Embleembundels in Leiden

In 1872 publiceerde A.G.C. de Vries zijn bibliografie van Nederlandse embleembundels, in 1962, 1972 en 1988 gevolgd door uitgebreide revisies door J. Landwehr. De internationale embleemliteratuur (incl. de Nederlandse) werd gecatalogiseerd door M. Praz in 1975. De nu verschenen catalogus van embleembundels in Leidse bibliotheken is een combinatie van een genrecatalogus en een bibliotheekcatalogus en beschrijft 539 uitgaven in het bezit van de in de titel genoemde instellingen. De samenstellers hebben zich niet gewaagd aan een definitie van wat een embleembundel mag heten. De bibliografieën van Landwehr en Praz dienden als uitgangspunt. Een pragmatische en verstandige keuze, gezien de brede opvatting die Praz van de embleembundel hanteerde. Op deze wijze bevat de catalogus nummers die slechts met moeite tot de embleemliteratuur zijn te rekenen, maar is het risico dat er iets ontbreekt tot een minimum teruggebracht.

De catalogus is het resultaat van een jarenlang onderzoek dat werd geïnitieerd door B. Westerweel in het begin van de jaren '90. Na de publicatie van een *Provisional Short-Title Catalogue* in 1993 door Lucia van der Drift en Marina Wladimiroff en het jarenlang verzamelen van aanvullingen compileerde Arnoud Visser deze catalogus die een volledige inventarisatie bevat van alle embleembundels in de Leidse Universiteitsbibliotheek en de door haar beheerde instellingen. De feitelijke catalogus wordt voorafgegaan door een inleiding die in het kort een karakteristiek geeft van de verschillende Leidse collecties en een verantwoording van de gevolgde methode. Bijzonder waardevol zijn de meer dan 120 illustraties, waaronder circa 20 in kleur, waarbij gelukkig niet alleen is gekozen voor de bekende werken. Ook de 4 indices – op uitgever, kunstenaar en plaats en jaar van uitgave – zijn naast de alfabetische ordening op auteur belangrijk voor een dergelijk werk,

omdat de toegankelijkheid van een catalogus bepalend is voor het nut ervan.

De catalogus is met recht geen bibliografie gedoopt; daarvoor zijn de gegevens te summier. Ieder catalogusnummer bestaat uit de naam van auteur, titel, adres en jaartal, formaat, aantal pagina's, soort en aantal illustraties met eventueel de naam van de maker(s), opmerkingen over gebruikte talen, handgeschreven aantekeningen en/of herkomst, inventarisnummer en bibliografische verwijzing. Deze opzet voldoet ruim aan de door F. Bowers geschetste vereisten voor een catalogus, maar juist hier rijst de vraag waarom de samenstellers niet hebben gekozen voor een uitgebreidere catalogisering, met andere woorden, waarom geen bibliografie? Er zijn allerlei argumenten aan te voeren om bij een collectie-genrecatalogus af te zien van een analytische-bibliografische beschrijving, niet in de laatste plaats de economische. De elementen die het meest gemist worden in een catalogus als deze zijn echter toch zijn collatie, de paginering en de vingerafdruk. Zeker omdat deze Engelstalige catalogus een groter afzetgebied zou kunnen krijgen dan het Nederlandse, zou het vergelijken van Leidse exemplaren met exemplaren elders een belangrijke functie van deze catalogus kunnen zijn.

Dat neemt niet weg dat deze catalogus een welkome aanvulling vormt op de bestaande literatuur. Mede door de eerder genoemde ruime selectiecriteria komen er een aantal prachtige specimina aan bod. De catalogus toont op aangename wijze de rijkdom van de Leidse collecties.

Tijdens de uitreiking van het eerste exemplaar van het boek aan de decaan in januari werd tevens een website gepresenteerd waarop de hele catalogus online doorzocht kan worden op auteur, titel, jaar en plaats van uitgave. Deze maakt het mogelijk in een handomdraai op te zoeken welke embleembundels bijvoorbeeld in 1650 verschenen. De website biedt verschillende handigheidjes,

Inhoudsopgave

Pagina 2

De Samenleving in Beeld

Tentoonstellingen

Pagina 3

Het Wonder van de Koran

Recent verschenen boeken

Pagina 4

Een kunsthistorische scriptie over zestiende- en zeventiende-eeuwse titelprenten van historische werken

Tentoonstellingen in de Universiteitsbibliotheek

Colofon

Redactie:

N. L. Bartelings
J.M.P. Schaeps
J.J. Witkam
M. A. Erenstein

Opleiding Engels
Toestel 2060
erenstein@
rullet.leidenuniv.nl

Medewerkers aan dit nummer:

E. A. Kwant,
B. van Swijnesael,
H. de Bruin,
J. J. Witkam en
M. Hendriks

Tentoonstellingen

Amsterdam,
Nieuwe Kerk, t/m
24 april, *Aardse
schoonheid,
hemelse kunst.
Kunst van de
islam.* (Zie
pagina 3 voor
een bespreking)

Amsterdam,
Rijksmuseum,
t/m 11 april,
*Miniatuurschil-
deringen uit
India.*

Amsterdam, Van
Gogh Museum,
t/m 7 mei,
*Jugendstil in
woord en beeld-
geïllustreerde
dichtkunst rond
1900.* Vooral
werk uit de
Duitstalige
landen.

Den Haag,
Museum
Meermanno-
Westreenianum,
2 maart t/m 21
mei, *Insel Verlag.
Van ornament
naar lijn 1899-
1924*

Zutphen,
Stedelijk
Museum, t/m 14
mei, *Jongens en
meisjes...
Nederlandse
kinderboeken uit
de 20ste eeuw*

zoals de aanwezigheid van *links* die in het boek uiteraard ontbreken. De site is te bereiken via de homepage van de Opleiding Nederlands.

Elsbeth Kwant en Bastiaan van Swijnesael

Emblem Books in Leiden; A Catalogue of the Collections of Leiden University Library, the 'Maatschappij der Nederlandse Letterkunde' and Bibliotheca Thysiana, A.S.Q. Visser (ed.), P.G. Hofstijzer en B. Westerweel (co-ed.), Primavera Pers Leiden 1999.
website: www.etcl.nl/goldenage/emblem

De samenleving in beeld *Sociale verschillen en verhoudingen verbeeld in houtsneden in Nederlandse drukken uit de periode 1475-1520/30.*

Na de introductie van de boekdrukkunst in de Nederlanden in de tweede helft van de vijftiende eeuw vestigen zich in toenemende mate drukkers in de verschillende Nederlandse steden. Aldaar vinden talrijke met houtsneden verfraaide drukken hun consumenten. Wij weten zo stilaan dat in die steden een algemene complicering en verfijning van de sociale stratificatie optreedt. Hiermee verbonden is een complex stelsel van gedragscodes dat per sociale categorie verschilt en dat zich vormt naar het wereldbeeld en het patroon van waarden en normen van de verschillende categorieën. De sociale verschillen en verhoudingen komen op velerlei wijzen tot uiting. Omgangsvormen, geënt op per sociale categorie verschillende gedragscodes, zijn hiervan de meest gangbare uitdrukking. Door sociaal-historisch onderzoek van bronnen als boedelinventarissen en belastinggegevens weten we steeds meer van de levensomstandigheden en bijvoorbeeld de demografie in de laat-middeleeuwse steden in de Nederlanden. Veelzeggende en aanverwante elementen als prestige en beleving van de sociale hiërarchie bleven echter tot op heden onderbelicht. Het non-verbale element in de communicatie tussen de verschillende groeperingen is immers veel moeilijker te vatten, maar kan bij uitstek uit beeldbronnen worden afgelezen.

Met mijn onderzoek tracht ik vragen hieromtrent te onderzoeken aan de hand van houtsneden in oude drukken van Nederlandse makelij. Welke sociale/maatschappelijke verschillen worden in de geselecteerde houtsneden in beeld gebracht en op welke wijze gebeurt dit? Of wel: hoe is uiting gegeven

aan de symbolische interactie tussen verschillende sociale categorieën? De uitdaging van dit onderzoek ligt in eerste instantie in de combinatie van verschillende disciplines. Gesteund zal worden op studies van zowel sociaal-historici, kunsthistorici, letterkundigen als ook boekwetenschappers.

De laatste jaren verschenen verschillende studies waarin beeldmateriaal als bron voor historisch onderzoek serieus werd gebruikt. Maar steeds werden hierbij picturale bronnen gerangschikt rond een te onderzoeken thema en zorgde niet de bron maar het thema voor de cohesie. En werd tevens veel aandacht besteed aan mogelijke onderzoeksmethoden van dit materiaal. Aangezien elke picturale bron een eigen ontstaans- en receptiemilieu kent, gaat met bovengenoemde studies de zeggingskracht van het beeldmateriaal —voor historisch onderzoek— deels verloren. Daarom ga ik met dit onderzoek uit van één soort beeldbron: houtsneden in Nederlandse drukken. Op basis van een zo omvangrijk mogelijk corpus van deze specifieke picturale bron zal op systematische wijze de verbeelding en wijze van verbeelden van sociale verschillen en verhoudingen worden onderzocht.

Gekeken zal worden naar verschillende beeldelementen, zoals: kleding en accessoires, houding, gebaren en handelingen en —indien mogelijk— gelaatsuitdrukkingen. Het zijn deze elementen die in het dagelijks leven de non-verbale communicatie tussen mensen bepalen. De symbolische interactie is daarom juist aan cultureel bepaalde elementen als gebaren en houding af te lezen. Nog niet genoemd maar wel van groot belang, met name ter identificatie van maatschappelijke groepen, zijn de getoonde objecten (voornamelijk gebruiksvoorwerpen). Op basis hiervan kan voldoende neutraal de materiële context bepaald worden waarbinnen we het afgebeelde moeten plaatsen. Tevens verdienen verschillende compositorische elementen aandacht: positionering- en proportionering of relatieve grootte. Tenslotte zal het narratieve beeldaspect onder de loep worden genomen: topos, verbeeldingstechniek en methodiek (overdrijving, stereotypering of bijvoorbeeld misvorming) als ook afbeeldingsfrequentie worden aan een onderzoek onderworpen.

Het beeldmateriaal zal zogezegd als centraal onderzoeksmedium fungeren, maar zal daarbij uitdrukkelijk niet geïsoleerd worden. Met de

context waarin de oude drukken en houtsneden zijn geplaatst wordt derhalve rekening gehouden. Zowel de maatschappelijke —producent en consument— als tekstuele context zullen expliciet in het onderzoek betrokken worden. Gestreefd wordt een zo correct en bruikbaar mogelijk beeld te krijgen van het sociaal-economische milieu waarbinnen we de producent en consument kunnen plaatsen opdat we beter kunnen inschatten vanuit welke sociale context het verbeelde moet worden benaderd. Bovendien zal de tekstuele omkadering van de houtsneden steeds bij bestudering van de houtsneden gelezen worden om zo een beter inzicht te krijgen in de functie van het beeld ten opzichte van de tekst. Hiermee zal hopelijk ook meer begrip van het gezag van het beeld verworven worden. Was, zoals de aloude opinie voorschrijft, het beeld speciaal voor de *illiterati* of liet de ontwikkelde en geletterde mens zich ook verleiden door de concreetheid van een voorstelling, de schijnbaar universele taal die het spreekt en het, ten opzichte van de tekst, lagere abstractieniveau? Ter inschatting van het realiteitsgehalte van de voorstellingen is het van belang te weten tot welk literair genre desbetreffende drukken gerekend moeten worden. Sommige werken vragen, wegens hun utiliteitsfunctie, uitdrukkelijk om zeer waarheidsgetrouwe afbeeldingen (denk bijvoorbeeld aan medische traktaten). Andere werken vereisen dit niet.

Kortom: het beeld en het beeld in zijn context zullen aan een systematisch onderzoek worden onderworpen waarbij zowel de verbeelding zelf als de manier van verbeelden van sociale verschillen en verhoudingen centraal staan. Door de op deze wijze verkregen informatie in haar historische context te plaatsen wordt gehoopt een emotieve dimensie toe te voegen aan de bestaande sociaal-historische kennis en een verfijnder inzicht te verwerven in een maatschappijbeeld zoals dat in houtsneden wordt getoond.

Hanneke de Bruin

Het wonder van de Koran

In de Nieuwe Kerk in Amsterdam loopt tot 24 april 2000 een tentoonstelling met de fascinerende naam 'Aardse schoonheid, hemelse kunst. Kunst van de Islam'. De tentoonstelling is bijzonder om meer dan één

reden. Uit dertien belangrijke openbare en particuliere collecties is een keuze gemaakt van ongeveer driehonderd topstukken. Deze zijn gegroepeerd in zeven thema's: de moskee, het Woord, de Koran, Islamitische mystiek, het paleis, het mausoleum, tuinen en paradijs.

De boekenvriend wacht hier een aangename verrassing, want veel van de tentoongestelde voorwerpen hebben met het islamitische boek of, meer in algemene zin, met het woord van God, Allah, te maken. De rijke en gevarieerde boek- en schriftcultuur van de Islam, inmiddels zo'n veertien eeuwen oud, kan niet worden weggedacht. De Amsterdamse tentoonstelling bewijst dat eens te meer.

In de Islam wordt een bijzondere plaats ingeruimd voor het Heilige Boek, de Koran. Dit geheel van kortere en langere teksten is de Goddelijke openbaring die in een periode van 22 jaar door de engel Gabriël aan Mohammed gebracht is. Het is het letterlijke woord van God, en het is het wonder waarmee de profeet van de Islam de waarheid van zijn missie bewees.

Wie de tentoonstelling in de Nieuwe Kerk bekijkt vindt zich al gauw verward in een zoektocht naar het Woord. Allereerst zijn er de vele Korans zelf. Uit de Khalili collectie zijn verschillende bijzondere Korans gekomen, o.a. een Koran uit Palermo, gedateerd 982 en een uit Valencia, gemaakt in 1199, stille getuigen van de islamitische periode in de geschiedenis van Sicilië en Spanje. Er ligt ook een Koran die in 1640 is gecalligrafeerd door Amanat Khan, de ontwerper van de Taj Mahal. En er is een Koran te zien die in 1401 is gemaakt in de grote moskee van Khandaliq, dat later Peking zou gaan heten.

Ook bij de niet-boek objecten speelt het Woord in deze tentoonstelling een belangrijke rol. Er hangt een moskeelamp uit Egypte uit ongeveer 1385 met het Troonvers erop gecalligrafeerd. De textiele bedekking van de deur van de Ka'aba uit Mekka (een modern stuk van na 1985) is geheel gevuld met Koranverzen. Ook de wereldberoemde, met calligrafie bedekte, Bobrinski-ketel (Herat, 1163) staat er zo maar. Normaal moet je daarvoor naar St. Petersburg.

Tijdens de tentoonstelling is er een lezingen cyclus (donderdagavonden 20.00) over onderwerpen die verband houden met de islamitische kunst.

Jan Just Witkam

Recent Verschenen Boeken:

Willem Frijhoff en Marijke Spies, met medewerking van W. van Bunge en N. Veldhorst, *1650: bevochten eendracht*. Den Haag 1999. Dit eerste deel uit de reeks *Nederlandse cultuur in Europese context*, met als ijkpunt 1650, bevat ook een uitvoerig hoofdstuk over het Hollandse boekenbedrijf.

Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek. Deel 18 (1999).

Dirk Van Hulle & Edward Van Houtte, *In het Klad, tekstgenetische studie*, Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven, Antwerpen 1999.

Hannie van Goinga, *Alom te bekomen: veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, De Buitenkant, Amsterdam 1999.

**Tentoon-
stellingen
in de
Universiteits-
bibliotheek**

28 februari - 17
april

Ida Gerhardt.
Invloeden uit de
klassieke
Oudheid op haar
werk

20 april - 27 mei
J.H. Oort
honderd jaar

juni 2000
Pers Nr. 14. Een
Leidse private
press en zijn
voorlopers

***Een kunsthistorische scriptie
over zestiende- en zeventiende-
eeuwse titelprenten van
historische werken***

Zoals een gekleurde kaft van een boek de hedendaagse koper moet verleiden tot aanschaf, zo werden de zestiende- en zeventiende-eeuwse lezers vaak gelokt door een geïllustreerde titelpagina of een titelprent. Beide maken deel uit van het voorwerk van het boek, maar er is een verschil tussen de twee begrippen.

Op de titelpagina zijn de illustraties gegroepeerd rondom het tekstgedeelte waarin onder andere de titel, auteur, drukker, plaats en jaar van uitgave te vinden is. De “pure” titelprent bevat geen of slechts weinig tekst en bevindt zich vaak tegenover of op de versozijde van het typografische titelblad. Voor het gemak zal ik nu voor beide vormen het woord titelprent gebruiken.

Het terrein van de titelprent is tot nu toe door Nederlandse kunsthistorici enigszins verwaarloosd. Helaas, want veel onderzoeksmateriaal blijft op deze wijze verstopt achter, vaak indrukwekkende, lederen banden. Hierom en omdat ik graag primair bronnenonderzoek wilde doen, heb ik de titelprent als onderwerp voor mijn eindscriptie gekozen. Ook mijn interesse voor iconografie heeft mij in deze richting geleid. Titelprenten vormen immers een grote bron van iconografisch materiaal. Materiaal dat bovendien op een heel specifieke manier, namelijk in het kader van een geschreven tekst, gebruikt is. Dit geeft het onderzoek naar de beeldtaal in titelprenten een extra dimensie.

Voor het kunsthistorisch onderzoek naar de titelprent zijn tal van invalshoeken te bedenken. Voor mijn scriptie heb ik het terrein begrensd tot de titelprenten van enkele bekende historische werken uit de zestiende- en zeventiende- eeuw, met een uitloop naar de achttiende eeuw. De te onderzoeken werken hebben alle de geschiedenis van de Nederlanden tot onderwerp en daarbinnen vooral de geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog.

Er zal in eerste instantie worden uitgegaan van de titelprenten behorend bij de boeken van het bekende “trias historica”: Van Meteren, Bor en Van Reyd. Hiertoe is door de

historicus Haitsma Mulier al eens een aanzet gegeven, maar van een grondige uitwerking is het naar mijn idee tot op heden niet gekomen. Waar het nuttig en mogelijk is, zal ik ook enkele titelprenten van contemporaine, geschiedkundige werken bij het onderzoek betrekken. Te denken valt bijvoorbeeld aan Hooft, de Groot en Van Aitzema.

Het is de bedoeling de titelprenten van de diverse edities van eenzelfde werk in chronologische volgorde te behandelen. Hopelijk vallen er op deze wijze ontwikkelingen en veranderingen te constateren in de toegepaste iconografie. De nadruk zal dus vallen op het iconografische aspect. De bespreking van de motieven die werden gebruikt, hun herkomst en eventueel hergebruik zal de hoofdmoot van de scriptie gaan vormen. Dat bij de uitleg van het iconografische apparaat het samenspel tussen de inhoud van het boek en de titelprent een belangrijk uitgangspunt zal zijn, spreekt voor zich.

De meeste titelprenten zijn niet gesigeneerd, maar als dit wel het geval is, kan er misschien nog iets zinnigs gezegd worden over de verhouding ontwerper en/of graveur en uitgever. Aangezien de rol van de auteur bij het opstellen van het programma voor een titelprent maar zeer zelden bekend is, zal ik in deze scriptie hierover dan ook geen othullende uitspraken kunnen doen. Misschien dat later archiefonderzoek hierop nog wat licht kan werpen.

Het accent zal vallen op de iconografie die betrekking heeft op de vrijheidsstrijd van de Nederlanden en de zich consoliderende Republiek. Het begrip “de Nederlanden” was destijds nog niet vast omljnd. Het was als het ware een “vloeiend” begrip, dat nog een vaste vorm moest krijgen. Het is mogelijk dat dit proces in de iconografie van de titelprenten wordt weerspiegeld. Dit zal als een rode draad door de scriptie lopen. De titelprenten zullen uiteindelijk uitmaken of er werkelijk sprake is van een “lands-iconografie”, en zo ja, of de ontwikkeling ervan volgens duidelijke lijnen verloopt of een meer willekeurig karakter heeft.

Ik hoop dat het resultaat van mijn onderzoek bij kunsthistorici, maar ook bij andere wetenschappers de interesse in titelprenten zal oproepen of verstevigen.

Mieke Hendriks